

■ Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί ναοί
■ Οθωμανικά

■ Μουσεία
■ Άλλα αξιοθέατα

--- Τείχη

περιβαλλοντικά μονοπάτια στη βέροια

Με έμφαση στην Αρχιτεκτονική Κληρονομιά

Κλεοπάτρα Θεολογίδου

Βέροια 2008

Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού
Τοπική Επιτροπή Ημαθίας

Κείμενο
Κλεοπάτρα Θεολογίδου

Φωτογραφίες
Κλεοπάτρα Θεολογίδου
Θεοκλής Κουρουζίδης

Εξώφυλλο - σελιδοποίηση
Βγγέλης Οικονόμου

*Οι Ενέργειες συγχρηματοδοτούνται κατά 75 % από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και κατά 25% από το Ελληνικό Δημόσιο,
Υπουργείο Αποσκόλησης & Κοινωνικής Προστασίας,
Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών & Άλλων Πόρων,
Ειδική Υπηρεσία Εφαρμογής Συγχρημ/μένων Ενέργειών από το Ε.Κ.Τ.
«Δράσεις Ενίσχυσης της Αποσκόλησης με την Ενεργό Συμμετοχή των μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ)» (ΚΠΣ 2000-2006)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Τραπεζών 28 Πλάκα, Τ.Κ.: 105 58, Αθήνα, Τηλ. : 210 32 25 245, 32 26 693,
Fax 210 32 25 240, e-mail: spe@ellinikietairia.gr

ΤΟΠΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΗΜΑΘΙΑΣ

Υπεύθυνος προγράμματος
Θεοκλής Κουρουζίδης

Copyright: Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού
Τοπική Επιτροπή Ημαθίας
Κλεοπάτρα Θεολογίδου

BYZANTINA ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

1. Σωτήρας Χριστός
2. Άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα
3. Άγιος Στέφανος
4. Άγιος Γεώργιος ο Μικρός
5. Αγία Παρασκευή
6. Άγιος Νικόλαος Μικαριώτισσας
7. Παναγία Βαγγελίστρια
8. Άγιοι Θεόδωροι
9. Παναγία Παλιοφορίτισσα
10. Άγιος Δημήτριος
11. Μικροί Άγιοι Ανάργυροι
12. Παναγία Γοργαεπήκκος
13. Παναγία Βολτεσινή
14. Άγιος Βλάσιος
15. Άγιος Ανδρέας εν. Κυριώτισσας
16. Άγιος Σάββας Κυριώτισσας
17. Παναγούδα ή Υπαπαντή
18. Χριστός Παντοκράτωρ
19. Παναγία Φανερωμένη
20. Μητροπολιτικός Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου
21. Παναγία Δεξιά
22. Άγιος Νικόλαος εν. Παναγίας Δεξιάς

23. Παλαιά Μητρόπολη
24. Χριστός Αντιφυνητής
25. Προφήτης Ηλίας
26. Αγία Άννα
27. Εν. Ναός Αγίου Γεωργίου
28. Άγιος Ανδρέας εν. Αγ. Γεωργίου
29. Άγιος Σπυρίδιον
30. Άγιος Νικόλαος άρχοντα Καλοκρατά
31. Άγιος Πρακάσιος
32. Παναγία Χαββαρά
33. Άγιος Νικόλαος μοναχού Άνθιμου
34. Άγιος Γεώργιος άρχοντα Γραμματικού
35. Υπαπαντή
36. Μέγας Θεολόγος
37. Αγία Άννα
38. Άγιος Πατάσιος και αρχαιολογικός χώρος
39. Άγιος Νικόλαος Ψαράς
40. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ιωάννη
41. Μεταμόρφωση Σωτήρος
42. Παναγία Περιβλεπτος
43. Άγιος Βασίλειος
44. Μεγάλοι Άγιοι Ανάργυροι
45. Άγιος Νικόλαος της Γούρνας

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

46. Δίδυμος Λουτριώνας
47. Τζαμί Μαχμούτ Τσελεμπή
48. Μεντρεσί τζαμί
49. Ορέο τζαμί
50. Λαογραφικό
51. Βυζαντινό
52. Αρχαιολογικό
53. Ιστορίας και Μακεδονικού Αγώνα

ΆΛΛΑ ΑΞΙΟΘΕΑΤΑ

54. Δημαρχείο
55. Βήμα Αποστόλου Παύλου
56. 3ο Δημοτικό σχολείο
57. Δικαστικό μέγαρο
58. Συναγωγή
59. Άγιος Αντώνιος
60. Άγιοι Ανάργυροι
61. Βυζαντινός πύργος

περιβαλλοντικά μονοπάτια στη βέροια
με έμφαση στην αρχιτεκτονική κληρονομιά

Η Τοπική Επιτροπή Ημαθίας της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, στην προσπάθειά της να ευαισθητοποιήσει τους πολίτες του νομού και ιδιαίτερα τους νέους στην προστασία της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς της περιοχής, οργάνωσε το 2003 για μαθητές δημοτικών σχολείων «Εβδομάδα γνωριμίας με την αρχιτεκτονική κληρονομιά της Βέροιας», ένα πρόγραμμα περιηγήσεων σε περιοχές της παλιάς πόλης και στις όχθες του Τριποτάμου. Η πρωτοβουλία αυτή βρήκε θερμή ανταπόκριση, με αποτέλεσμα οι περιηγήσεις αυτές να επαναληφθούν και στα επόμενα χρόνια με περισσότερα σχολεία, να επεκταθούν και σε μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όχι μόνο της πόλης και του νομού, αλλά και διαφόρων περιοχών της Ελλάδας και περιστασιακά και σε ομάδες ενηλίκων που επισκέπτονταν την πόλη, κυρίως με αφορμή κάποια επιστημονική συνάντηση.

Το 2006, στα πλαίσια του Προγράμματος «Δράσεις Ενίσχυσης της Απασχόλησης με την Ενεργό Συμμετοχή των μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ)» (ΚΠΣ 2000-2006) του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας καταθέσαμε, διά της Ελληνικής Εταιρείας, πρόταση για την χρηματοδότηση δράσης με τίτλο «Περιβαλλοντικά μονοπάτια στη Βέροια». Στόχος της δράσης ήταν, αξιοποιώντας τη μέχρι τότε εμπειρία, να οργανωθούν με πιο συστηματικό τρόπο οι περιηγήσεις στην πόλη, να επεκταθούν και σε ομάδες ενηλίκων και παράλληλα να ενισχυθούν με έντυπο και εποπτικό υλικό, ώστε να βοηθούνται καλύτερα στην κατανόηση του χώρου οι συμμετέχοντες στο πρόγραμμα. Το υλικό αυτό αφορά σε φύλλα εργασίας που απευθύνονται σε μαθητές των τελευταίων τάξεων του δημοτικού και σε μαθητές γυμνασίου, στον παρόντα έντυπο οδηγό που απευθύνεται κυρίως στους καθηγητές και δασκάλους και σε ενήλικες που συμμετέχουν στο πρόγραμμα και σε ταινία μικρού μήκους, η οποία θα προβάλλεται στην αρχή της ξενάγησης των ενηλίκων, αλλά και σε σχολεία, εφόσον αυτό ζητείται.

Ο οδηγός οργανώνεται με βάση τις διαδρομές στην πόλη που ακολουθούνται κατά τις περιηγήσεις. Προηγείται ένα σύντομο ιστορικό περίγραμμα και ακολουθούν οι προτεινόμενες διαδρομές, οι οποίες για λόγους ευχρησίας χωρίζονται σε ενότητες, με άξονα τα επιμέρους διατηρητέα σύνολα - σημεία αναφοράς της πόλης. Στο τέλος παρατίθεται συνοπτική βιβλιογραφία.

Ελπίζουμε η προσπάθειά μας αυτή να θέσει ένα μικρό λιθαράκι στην προστασία και προβολή της πλούσιας φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της Βέροιας, κληρονομιά που απλόχερα μας κληροδότησαν η φύση και οι πρόγονοί μας και είναι τώρα η σειρά μας να διαφυλάξουμε και να κληροδοτήσουμε στις επόμενες γενεές.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στη Δ/ση Β/θμιας Εκπαίδευσης και στη Δ/ση Πολιτισμού Ν.Α. Ημαθίας, στους συλλόγους Αρχιτεκτόνων Μηχανικών και Επιστημόνων Μηχανικών Ν. Ημαθίας και

στο σύλλογο «οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας» για την υποστήριξή τους στο Πρόγραμμα, στη Δ/ση Α/θμιας Εκπαίδευσης για την άριστη συνεργασία μας στις περιηγήσεις, στο Δήμο Βέροιας για την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια σε όλη την πορεία του Προγράμματος και βέβαια στην Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, της οποίας η υποστήριξη ήταν καθοριστική για τη συμμετοχή μας στο Πρόγραμμα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε ακόμα στην 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για την πρόθυμη συνεργασία κατά τις επισκέψεις μας σε βυζαντινά μνημεία, στη 12΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για την παροχή κάθε πληροφορίας και βοήθειας και σε όλους τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές που συμμετείχαν με ενθουσιασμό στους περιβαλλοντικούς περιπάτους μας, ενθουσιασμός που μας δίνει τη δύναμη να συνεχίσουμε. Τέλος, οι περιβαλλοντικοί περίπατοι και το πρόγραμμα δεν θα μπορούσαν να υλοποιηθούν χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση όλων των μελών της Τοπικής Επιτροπής Ημαθίας και ιδιαίτερα των Λιάνας Καραγεώργη, Τάσου Τόλιου, Κατερίνας Τσαουσίδου και Αντώνη Βήττου οι οποίοι αφιέρωσαν προσωπικό χρόνο για να υποστηρίξουν την προσπάθεια σε όλα τα στάδιά της, αλλά και χωρίς τη συμμετοχή της Ιωάννας Βαλδύρη, η οποία, στα πλαίσια του Προγράμματος, ανέλαβε με ευσυνειδησία τον κύριο όγκο των ξεναγήσεων κατά το παρελθόν σχολικό έτος.

Οι συντονιστές του Προγράμματος

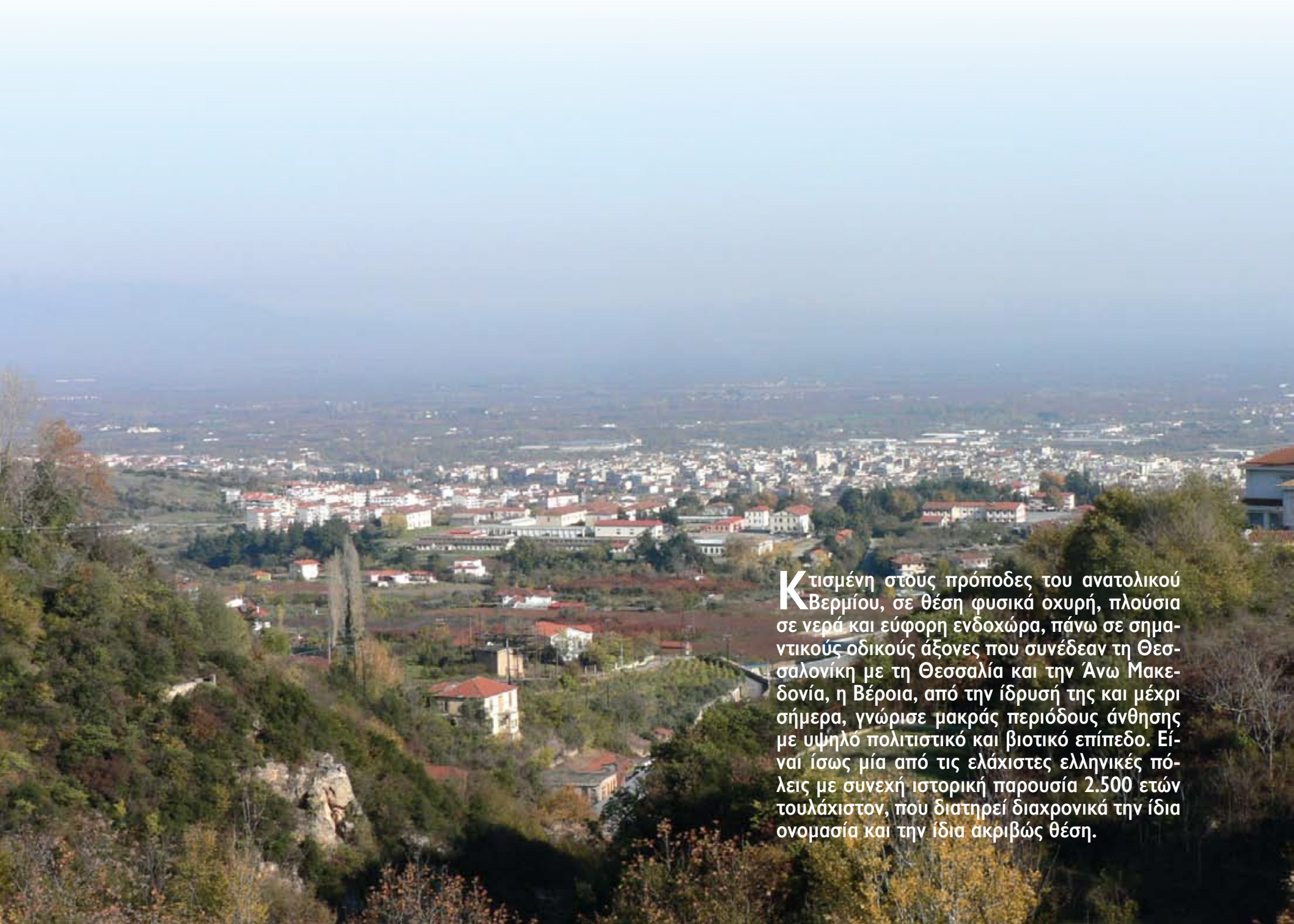
Θεοχάρης Κουρουζίδης

Κλεοπάτρα Θεολογίδου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ιστορικό περίγραμμα	6
Περιοχή Μακαριώτισσας	10
Περιοχή Κυριώτισσας	13
Πλατεία Ωρολογίου	19
Εβραϊκή συνοικία	22
Περιοχή Παναγίας Δεξιάς	25
Αγορά	27
Αντί επιλόγου	28
Υποσημειώσεις	30
Συνοπτική βιβλιογραφία	32

Κτισμένη στους πρόποδες του ανατολικού Βερμίου, σε θέση φυσικά οχυρή, πλούσια σε νερά και εύφορη ενδοχώρα, πάνω σε σημαντικούς οδικούς άξονες που συνέδεαν τη Θεσσαλονίκη με τη Θεσσαλία και την Άνω Μακεδονία, η Βέροια, από την ίδρυσή της και μέχρι σήμερα, γνώρισε μακράς περιόδους άνθησης με υψηλό πολιτιστικό και βιοτικό επίπεδο. Είναι ίσως μία από τις ελάχιστες ελληνικές πόλεις με συνεχή ιστορική παρουσία 2.500 ετών τουλάχιστον, που διατηρεί διαχρονικά την ίδια ονομασία και την ίδια ακριβώς θέση.

Σύντομο ιστορικό περίγραμμα

Η πρώτη γραπτή μαρτυρία για τη Βέροια οφείλεται στον Θουκυδίδη, ο οποίος αναφέρεται στην αποτυχημένη προσπάθεια των Αθηναίων, το 432 π.Χ., να καταλάβουν την πόλη κατά τη μετάβασή τους από την Πύδνα στην Ποτειδαία. Η μαρτυρία αυτή δηλώνει ότι ήδη την εποχή αυτή η Βέροια είναι μια οργανωμένη και οχυρωμένη πόλη, μαρτυρία που εν μέρει επιβεβαιώνεται και από τα διάσπαρτα αρχαιολογικά ευρήματα που διαρκώς αποκαλύπτονται στην πόλη και στην περίμετρό της. Η ερμηνεία των ευρημάτων αυτών, κυρίως αρχαϊκών νεκροταφείων σε μικρή απόσταση από τον πυρήνα της αρχαίας πόλης και σε διάφορα άλλα σημεία στα όριά της, οδηγεί τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι η Βέροια προήλθε από τη συνένωση αρχαϊκών οικισμών περί τον 5ο π.Χ. αιώνα¹.

Η θέση της πόλης είναι προνομιακή. Στο σταυροδρόμι βασικών χερσαίων οδικών αρτηριών και σε μικρή απόσταση από τον Αλιάκμονα, ο οποίος, πλωτός την εποχή αυτή σε βάθος που φτάνει το ύψος της Βέροιας², εξασφαλίζει άνετη επικοινωνία με μία μεγάλη γεωγραφική ενότητα. Θέση

οχυρή που διαμορφώνουν το πλούσιο φυσικό ανάγλυφο και ο Τριπόταμος με τους παραποτάμους του, που περιβάλλουν την πόλη και την οριοθετούν. Θέση με πλούσια νερά από τον Τριπόταμο με τους παραποτάμους του, το Λιανοβρόχι και τον Αλιάκμονα, εύφορο κάμπο και εντυπωσιακό και ποικίλο φυσικό περιβάλλον με άφθονη κλωρίδα και πανίδα, συγκεντρώνει όλες τις προϋποθέσεις για ταχεία ανάπτυξη και ευημερία.

Πράγματι, η πόλη εξελίσσεται ραγδαία ήδη από τον 4ο π.Χ. αιώνα, εποχή κατά την οποία διαπιστώνεται μεγάλη ανάπτυξη και οικοδομική δραστηριότητα στα αστικά κέντρα της περιοχής³, για να γνωρίσει μεγάλη ακμή κατά τους ελληνιστικούς και αργότερα τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τη «βυθισμένη πολιτεία»⁴ της εποχής αυτής αποκαλύπτονται διαρκώς κατά τις εργασίες ανέγερσης νέων οικοδομών και δίνουν αποσπασματικές εικόνες της περιλαμβρης αυτής πόλης, την οποία θα πρέπει να κοσμούσαν μεγάλα και εντυπωσιακά δημόσια και ιδιωτικά κτήρια και να προστάτευαν ισχυρά τείχη. Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι δύο βασικοί κεντρικοί οδικοί άξονες της πόλης συνέπιπταν με τις σημερινές οδούς Μητροπόλεως και Βενιζέλου και θεωρείται πολύ πιθανόν να αναπτύσσονταν κατά μήκος τους στοές με κιονοστοιχίες⁵. Η σημασία της πόλης στον ευρύτερο γεωγραφικό αλλά και στον διεθνή χώρο της εποχής αποδεικνύεται ακόμα από το πλούσιο επιγραφικό υλικό που διασώζεται από τη Βέροια και από την περιοχή που υπαγόταν διοικητικά σε αυτή, το οποίο επέτρεψε τη συγκρότηση ήδη της πρώτης Προσωπογραφίας της περιοχής⁶. Δεν είναι τυχαία η ισχυρή παρουσία Εβραίων εμπόρων και Ρωμαίων επιχειρηματιών στην πόλη και βέβαια το γεγονός ότι ο Απόστολος Παύλος την επισκέπτεται δύο φορές για να κηρύξει τη νέα θρησκεία⁷.

Στους αιώνες που ακολουθούν διαμορφώνεται σταδιακά μία νέα πραγματικότητα που οφείλεται στη μετάβαση από την ειδωλολατρία στην χριστιανική πίστη. Η περίοδος σηματοδοτείται ακόμα από τη μεταφορά της πρωτεύουσας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, το 330, η οποία συγκέντρωσε τις λαμπρότερες πνευματικές προσωπικότητες και αμύθητο υλικό πλούτο και αποτέλεσε πρότυπο σε όλη την τότε γνωστή οικουμένη⁸. Στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους ανήκει ένας σημαντικός αριθμός κτηρίων με εκτεταμένα δάπεδα από ψηφιδωτά ή μαρμαροθετήματα, μια παράδοση που ξεκινά από την ύστερη αρχαιότητα και φθάνει μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα⁹. Πρόκειται για συγκροτήματα μεγάλης έκτασης, εκκλησιαστικά ή κοσμικά, που κατασκευάστηκαν στο κέντρο της πόλης πάνω σε προγενέστερα οικοδομήματα, αλλάζοντας με τον τρόπο αυτό την πολεοδομική φυσιογνωμία της¹⁰. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν τα εκκλησιαστικά συγκροτήματα του Αγ. Παταπίου και του «Αγ. Ιωάννη» που αποκαλύφθηκε πρόσφατα. Στο πρώτο ξεχωρίζουν το βαπτιστήριο (4ος αι.) και η μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική του 5ου αι., και στο δεύτερο μνημειώδες λουτρό (4ος αι.) και δύο επάλληλες βασιλικές, η παλαιότερη του 4ου και η επικείμενη τρίκλιτη, με προεξέχον εγκάρσιο κλίτος, του 5ου αι.¹¹

Οι επόμενοι αιώνες είναι εξαιρετικά δύσκολοι με επιδρομές, πολέμους, διώξεις και βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών μέχρι τη Συρία και τον Δούναβη και με καταστρεπτι-

κούς σεισμούς, το 896, το 904 και το 985, που ισοπέδωσαν την πόλη¹². Οι πληροφορίες και οι υλικές μαρτυρίες για τη Βέροια στο διάστημα αυτό και μέχρι τον 11ο αι., είναι ελάχιστες και αποσπασματικές. Η τύχη της είναι συνδεδεμένη με εκείνη της Θεσσαλονίκης, από την οποία εξαρτάται πολιτικά μέχρι τον αιώνα αυτό, οπότε ανάγεται σε ανεξάρτητη στρατιωτική και διοικητική μονάδα (θέμα) και εκκλησιαστικά μέχρι τον 14ο αι., οπότε συνιστά μητρόπολη¹³. Από τον 11ο αι. και μετά τα υλικά κατάλοιπα πληθαίνουν και προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την πόλη, τις σχέσεις της με την πρωτεύουσα και έναν ευρύ γεωγραφικό περίγυρο, και τη σημασία της. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζει ένας σημαντικός αριθμός βυζαντινών ναών, ο αρχαιότερος των οποίων, η Παλαιά Μητρόπολη, ανάγεται στον 11ο αι., που δηλώνουν την σπουδαιότητα της πόλης ως θρησκευτικό κέντρο με ιδιαίτερη καλλιτεχνική άνθηση. Η σημασία της Βέροιας φαίνεται και από την παρουσία σε αυτή γόνων της υψηλής αριστοκρατίας, ανώτατων κληρικών και καλλιτεχνών από την πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι φιλοτέχνησαν τους ναούς της.

Μετά την οριστική κατάληψή της από τους Τούρκους, πιθανόν γύρω στο 1430, η Βέροια αποτελεί έδρα καζά, ο οποίος, ήδη από τα αρχές του 16ου αιώνα, περιλαμβάνει μεγάλη έκταση που ξεπερνά τα σημερινά όρια του νομού Ημαθίας και είναι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένος. Η διατήρηση των χριστιανικών πληθυσμών στη περιοχή και η ειρήνη που επέρχεται με την παγίωση της οθωμανικής κυριαρχίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η κατάληψή της δεν συνοδεύεται από εκτεταμένες καταστροφές συντελούν στην περαιτέρω ανάπτυξη της πόλης. Μεγάλα δημόσια κτήρια κτίζονται, όπως τζαμιά, λουτρά, τεκέδες και κλειστή αγορά. Ακόμα, νέοι χριστιανικοί ναοί ανεγείρονται ή ανακαινίζονται οι παλιοί¹⁴. Η πόλη επεκτείνεται προς νότο, έξω από τα τείχη, για να καλυφθούν οι ανάγκες σε κατοίκηση της μουσουλμανικής κοινότητας. Πρόκειται για προνομιακή θέση, στα ψηλότερα σημεία της αμφιθεατρικά αναπτυσσόμενης πόλης, πλούσια σε νερά, με θέα, καθαρό αέρα και δροσιά, αρκετά αραιοδομημένη, με τα σπίτια να περιβάλλονται από κήπους. Στην τειχισμένη πόλη κατοικούν, ως επί το πλείστον, χριστιανικές οικογένειες, ενώ στο ΝΔ τμήμα, σε επαφή και έξω από την οχύρωση, αναπτύσσεται η μικρή εβραϊκή συνοικία, η οποία ορίζεται από το τείχος και τον Τριπόταμο ποταμό.

Στις αρχές του 16ου αιώνα, στη Βέροια υπήρχαν 86 ναοί και μοναστήρια, η τειχισμένη πόλη διατηρούσε το μεσαιωνικό χαρακτήρα της και το εμπορικό τμήμα της, με πολυάριθμα καταστήματα, χάνια και κλειστή αγορά, αναπτυσσόταν κατά μήκος της Κεντρικής οδού¹⁵.

Το 1864 μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει την αγορά, η οποία ανασχεδιάζεται και ανοικοδομείται σε αντιστοιχία με άλλες αγορές της εποχής και σύμφωνα με τους όρους δόμησης του νόμου του 1864. Αξίζει να αναφερθεί ότι στη νέα αγορά η εμπορική χρήση δεν είναι αμιγής, αλλά προστίθεται και η χρήση της κατοικίας¹⁶.

Περί τα τέλη του 19ου αιώνα, τομή στην ανάπτυξη της πόλης αποτελούν αφενός η σιδηροδρομική σύνδεσή της με τη Θεσσαλονίκη και με Νάουσα, Έδεσσα, Αμύνταιο, Φλώρινα, Μοναστήρι και αφετέρου η ίδρυση βιομηχανιών στα πλαίσια των κινήτρων που θεσπίζει η οθωμανική διοίκηση και του πλεονεκτήματος της πόλης στη φθηνή ενέργεια από τις υδατοπτώσεις¹⁷. Η μορφή της πόλης σταδιακά αλλάζει¹⁸, καθώς στην περίμετρό της προστίθενται μεγάλα βιομηχανικά κτήρια, όπως τα κλωστήρια των Σωσσίδη και Χατζηνικολάκη και ο κυλινδρόμυλος του Μάρκου, τα κτήρια του σιδηροδρομικού σταθμού και στο κέντρο δημόσια κτήρια, όπως το δικαστήριο, σχολεία και πλούσιες επαύλεις, σε νέες αρχιτεκτονικές μορφές που επιτάσσει η εποχή.

Οι αλλαγές συνεχίζονται και μετά την ένωση της Βέροιας με το ελληνικό κράτος, το 1912, κυρίως στα χαμηλότερα τμήματα της πόλης. Πλούσιες επαύλεις κτίζονται, κατά μήκος κυρίως των οδών Ελιάς και Ανοιξέως, στα πρότυπα του νεοκλασικισμού και του εκλεκτικισμού. Παρόλα αυτά το μεγαλύτερο μέρος της παραμένει σχεδόν αναλλοίωτο μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960, οπότε, με την εμφάνιση της αντιπαροχής, το τοπίο αλλάζει δραματικά σε ελάχιστο χρόνο.

Σήμερα στην πόλη διατηρούνται δύο μεγάλα σύνολα, τα οποία τέμνονται από την οδό Μητροπόλεως. Το ένα σύνολο συνίσταται από τις περιοχές της Κυριώτισσας και της Μακαριώτισσας στο ΝΑ όριο της τειχισμένης πόλης, και το άλλο από τις περιοχές της Παναγίας Δεξιάς, της Εβραϊκής συνοικίας και της αγοράς, στο ανατολικό όριό της. Σώζονται ακόμα 48 βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί, τμήματα της οχύρωσης, οθωμανικά μνημεία και μεγάλος αριθμός διάσπαρτων κτηρίων (κατοικίες κυρίως και βιομηχανικές εγκαταστάσεις) και μικρών συνόλων, που ανάγονται στους νεώτερους χρόνους.

Περιοχή Μακαριώτισσας

Μία από τις χριστιανικές συνοικίες της Βέροιας, η οποία διατηρεί ένα σημαντικό αριθμό από βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς. Οι περισσότεροι ναοί είναι κτήρια μικρών σχετικά διαστάσεων, με χαμηλές αναλογίες, λιτοί στην εμφάνιση εξωτερικά και με πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο στο εσωτερικό τους. Στην πλειοψηφία τους ήταν τοποθετημένοι στο κέντρο οικοδομικών τετραγώνων, όπου ανοίγονταν οι αυλές των σπιτιών, καλά κρυμμένοι από τα βλέμματα των περαστικών.

Αφετηρία στη διαδρομή αποτελεί ο ναός της Αναστάσεως του Χριστού, στη διασταύρωση των οδών Μητροπόλεως και Κοντογεωργάκη, γνωστός και ως καθολικός της μονής του Σωτήρος Χριστού. Κτίστηκε στις αρχές του 14ου αι. από τον Ξένιο Ψαλιδά και τη σύζυγό του Ευφροσύνη. Πρόκειται για ιδιαίτερη περίπτωση ναού, καθώς οι

υψηλής ποιότητας τοιχογραφίες του είναι ενυπόγραφες από τον ζωγράφο Γεώργιο Καλλιέργη, γεγονός σπάνιο για την εποχή. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε επιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο του ναού, με ημερομηνία 1314/5, ο Καλλιέργης, ένας ιδιαίτερα καλλιεργημένος και εμπνευσμένος καλλιτέχνης, αποκαλεί τον εαυτό του άριστο ζωγράφο. Οι τοιχογραφίες στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου του ναού και στην εσωτερική επιφάνεια του νότιου τοίχου του περιστώου χρονολογούνται στο 1727¹⁹.

Επί της οδού Κοντογεωργάκη και σε μικρή απόσταση από το ναό του Χριστού, βρίσκεται ένας άλλος πολύ σημαντικός βυζαντινός ναός του 14ου αι., ο ναός των Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας. Είναι ένας από τους ελάχιστους ναούς στην Ελλάδα και ο μοναδικός στη Βέροια που διατηρεί το μαρμάρινο βυζαντινό τέμπλο του. Οι τοιχογραφίες με τις παραστάσεις του Χριστού και της Θεοτόκου που φράσσουν τα ανοίγματά του ανήκουν στον 17ο αι. Στην αρχική του μορφή ο ναός ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο. Αργότερα, περί τα τέλη του 16ου αι., ο τρούλος αντικαταστάθηκε από ξύλινη στέγη και προστέθηκε το περίστωο. Ίχνη από τα

σφαιρικά τρίγωνα που στήριζαν τον τρούλο διακρίνονται και σήμερα. Ο ναός είναι ζωγραφισμένος με τοιχογραφίες του 14ου, 15ου, και 16ου αι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κεραμοπλαστικός του διάκοσμος στην όψη της κόγχης του ιερού, όπου επιπλέον σχηματίζεται με πλίνθους η επιγραφή «Επισκόπου Μακαρίου»²⁰.

Η σχέση του ναού των Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας με τα σπίτια που τον περιβάλλουν στη νότια, ανατολική και εν μέρει βόρεια όψη του δίνουν μια αρκετά καλή εικόνα της σχέσης των ναών με τις κατοικίες γύρω τους, αν και ο ναός αυτός είναι από τους ελάχιστους στη Βέροια με ψηλές αναλογίες που επιτρέπουν τη θέασή του εξωτερικά από τη ΒΑ γωνία του οικοδομικού τετραγώνου. Στη δυτική πλευρά της αυλής σώζονται στο δάπεδο τα ίχνη από τα κατεδαφισμένα σήμερα κτήρια που ολοκληρώνουν, έστω και ελλειπτικά, την εικόνα του συνόλου. Τα κτήρια, ως επί το πλείστον, είναι σε επαφή μεταξύ τους, σε εν σειρά σύστημα δόμησης. Δύσκολα μπορεί να διακρίνει κανείς, όταν βρίσκεται στον δρόμο, στην όψη των σπιτιών αυτών την πόρτα που μέσα από το διαβατικό οδηγούσε στην αυλή του ναού. Οι αυλές τους αναπτύσσονταν στο πίσω μέρος και οριζόνταν με ψηλούς μαντρότοιχους, που εξασφάλιζαν την ιδιωτικότητα, υπήρχε όμως εσωτερική επικοινωνία μεταξύ τους με τις απάνοιξες, χαμηλά παραπόρτια, που επέτρεπαν την επικοινωνία των σπιτιών, χωρίς την παρεμβολή του δημόσιου χώρου. Στο κέντρο βρισκόταν ο ναός με τη δική του αυλή. Στους τοίχους του ναού των Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας διακρίνονται τα ίχνη από φραγμένα παραπόρτια.

Συνεχίζοντας τη διαδρομή επί της οδού Κοντογεωργάκη, οκτώ ναοί διαφόρων εποχών ξεπροβάλλουν, άλλοι επί της οδού και άλλοι σε παρακείμενες οδούς, σε πολλή μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο²¹. Στο δυτικό μέτωπο της ίδιας οδού και σε εγκάρσιες οδούς προς την ίδια κατεύθυνση διατηρούνται στο μεγαλύτερο ποσοστό τους παλαιές

κατοικίες, οι περισσότερες κτίσματα του 19ου αι. ή των αρχών του 20ου. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για λαϊκά κτίσματα, από τα οποία, τα παλαιότερα συνεχίζουν τα παραδοσιακά πρότυπα της περιοχής με την εμφανή λιθοδομή στο ισόγειο και την ξυλόπηκτη κατασκευή στον όροφο, με τις χαρακτηριστικές προεξοχές, τα σακνισί. Στα νεώτερα είναι εμφανείς οι νεοκλασικές επιδράσεις, κυρίως ως προς το διάκοσμο των όψεων, αλλά και ως προς τα ανοίγματα, τα οποία μεγαλώνουν, πληθαίνουν και τοποθετούνται και στο ισόγειο. Χαρακτηριστικά είναι ακόμα στα κτήρια αυτά τα μπαλκόνια, με τα μεταλλικά στηθαία, που αρχίζουν να εμφανίζονται στις όψεις τους. Τα παραπάνω είναι στοιχεία που δείχνουν ότι αλλάζει σταδιακά η καθημερινή ζωή, καθώς οι συνθήκες ασφάλειας βελτιώνονται και δημιουργούνται νέα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα.

Περιοχή Κυριώτισσας

Από την οδό Κοντογεωργάκη, εάν ακολουθήσουμε την οδό Έλλης, συναντάμε δεξιά μας το επιβλητικό κτήριο του Δημαρχείου. Πρόκειται για το κτήριο Ρακτιβάν, το παλιό σχολείο, που κτίστηκε από την ελληνική κοινότητα το 1906, σε καθαρά νεοκλασική γραμμή, με αυστηρές συμμετρίες και αναλογίες, όχι μόνο στις όψεις αλλά και στο εσωτερικό του και με τονισμένο το εσωτερικό κλιμακοστάσιο, στον άξονα της κεντρικής εισόδου.

Στην προέκταση της οδού Έλλης βρίσκεται η οδός Αγγέλων, από όπου προσεγγίζουμε τη διατηρητέα περιοχή της Κυριώτισσας, μία από τις πιο καλοδιατηρημένες περιοχές της πόλης, με λαβυρινθώδη στενά δρομάκια και αδιέξοδα, ψηλά κτήρια, αρχοντικά και λαϊκά σπίτια, και αυλές με ψηλό περιβόλο. Τα σπίτια, κτισμένα όλα με χοντρούς πέτρινους τοίχους στο ισόγειο και στο μεσοπάτωμα διαθέτουν στην πλειοψηφία τους ελάχιστα παράθυρα στην στάθμη αυτή. Στον όροφο έντονες προεξοχές, τα σαχνισιά, επάλληλα παράθυρα, συχνά συνοδευόμενα από φεγγίτες, και ξυλόπηκτοι τοίχοι, δίνουν την τυπική εικόνα των παραδοσιακών σπιτιών της Βαλκανικής του 18ου και 19ου αι., και δημιουργούν

στον εσωτερικό χώρο μια ιδιαίτερη ποιότητα με τις φωτοσκιάσεις, που αλλάζουν στη διάρκεια της ημέρας και στις διαφορετικές εποχές του έτους. Κλειστά και εσωστρεφή κτήρια προς το δημόσιο χώρο, ανοικτά προς την αυλή, με χαγιάτια²² και ημιυπαίθριους χώρους. Το ισόγειο του σπιτιού ήταν μοιρασμένο ανάμεσα σε ημιυπαίθριους, υπόστυλους χώρους και κλειστούς βοηθητικούς χώρους, όπως αποθήκες, χώρους για τα ζώα, ή χώρους για επαγγελματικές δραστηριότητες. Η αυλή βρισκόταν συνήθως στο πίσω μέρος του σπιτιού, προστατευμένη από ψηλούς μαντρότοιχους. Στην αυλή βρίσκονταν ακόμα διάφορα προσκτίσματα για να καλύψουν τις βοηθητικές λειτουργίες, όπως αποθήκες, μαγειριά, πατητήρια. Όλες οι καθημερινές δραστηριότητες εξελίσσονταν στους ημιυπαίθριους χώρους και στην αυλή. Οι κύριοι χώροι κατοίκησης ήταν στον όροφο και αποτελούνταν από τα δωμάτια, τους λεγόμενους οντάδες και τον καλό οντά, το επίσημο δηλαδή δωμάτιο για τους επισκέπτες. Οι οντάδες επικοινωνούσαν μεταξύ τους είτε από τα χαγιάτια, είτε από τη σάλα, τον λεγόμενο δοξάτο.

Οι πέτρινοι τοίχοι των σπιτιών ήταν κτισμένοι με πωρόλιθο, ένα εύκολα κατεργάσιμο υλικό της περιοχής, και λάσπη από αργιλικό χώμα. Καθύψος, ενισχύονταν με οριζόντια ξύλα, τα ζωνάρια, για να αντέχουν σε διάφορες καταπονήσεις, όπως οι σεισμοί.

Οι πόρτες ήταν φαρδιές και χαμηλές, κατασκευασμένες από φαρδιές ξύλινες σανίδες, τις οποίες κάρφωναν με σιδερένια καρφιά με πλατύ κεφάλι, τα γυφτόκαρφα. Οι πόρτες αυτές πρόσφεραν ασφάλεια από τους διάφορους κινδύνους και ιδιωτικότητα στον εσωτερικό χώρο, καθώς εμπόδιζαν τα βλέμματα των περαστικών να διεισδύσουν στο εσωτερικό του σπιτιού.

Τα στοιχεία αυτά και πλήθος άλλες λεπτομέρειες εύκολα τα ανακαλύπτει κανείς στην περιπλάνησή του στα στενά δρομάκια της περιοχής. Ανάμεσα στα κτήρια ξεχωρίζει το αρχοντικό Σαράφογλου, σήμερα λαογραφικό μουσείο, ένα από τα πιο παλιά αρχοντικά της Βέροιας, των μέσων περίπου του 18ου αι. Ένας από τους πρώτους ιδιοκτήτες του ήταν ο Αντώνης Καμπουρονίκος, παραγωγός και έμπορος κρασιού. Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Γεώργιος Πετράς, πλούσιος έμπορος, παντρεύεται την κόρη του Καμπουρονίκου, εγκαθίσταται στο αρχοντικό και κάνει εκτεταμένες

εργασίες για την επέκτασή του και την προσαρμογή του στα νέα αστικά πρότυπα ζωής. Στο πλαίσιο αυτό κλείνει το χαγιάτι και το μετατρέπει σε σάλα και προσθέτει δώροφη επέκταση προς την πάροδο της οδού Ιεραρχών²³. Εύκολα διακρίνει κανείς τον αρμό που χωρίζει το αρχικό γωνιακό τμήμα από την επέκτασή του. Το αρχοντικό Σαράφογλου αποτελεί τυπικό δείγμα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής με τις ιδιαιτερότητες της τοπικής αρχιτεκτονικής και των σταδιακών μετατροπών που υπέστη ανάλογα με τις ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές. Εντυπωσιάζουν οι ημιυπαίθριοι χώροι στο ισόγειο και στο μεσοπάτωμα και το βοτσαλωτό δάπεδο στο ισόγειο, όπου διατηρείται το αυλάκι μέσα στο οποίο έρρευε το νερό²⁴. Στην αυλή διακρίνεται το ιερό της Παναγίας Βαλτεσινής, του ναού δηλαδή που βρίσκεται σε αυτό το οικοδομικό τετράγωνο, το πατητήρι για τα σταφύλια και ίχνη από φραγμένα παραπόρτια στους ψηλούς μαντρότοιχους που την περιβάλλουν.

Ένα άλλο εντυπωσιακό κτήριο στην ίδια περιοχή είναι το αρχοντικό Βλαχογιάννη²⁵, επί της οδού Πατριάρχου Ιωακείμ, με την έντονα οχυρωματική όψη του με την επιμελημένη ισόδομη λιθοδομή, η οποία παρουσιάζει μείωση προς τα επάνω²⁶, και το σαχνισί με τα χαρακτηριστικά ξύλινα φουρούσια, κατά το εκφορικό σύστημα²⁷. Το αρχικό κτήριο πρέπει να ανήκει στο 18ο αι. και να υπέστη μετασκευές κατά τον 19ο αι. Πίσω από το επίχρισμα της κύριας όψης του διακρίνονται τα ίχνη από φεγγίτες, φραγμένους μεταγενέστερα.

Στην περιοχή διατηρείται επίσης σημαντικός αριθμός βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών. Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωρίζουν ο Αγ. Βλάσιος και ο Αγ. Σάββας²⁸. Ο πυρήνας του ναού του Αγ. Βλασίου με την ημιεξαγωνική κόγχη του ιερού χρονολογείται στον 14ο αι. Οι τοιχογραφίες που διασώζει στο τμήμα αυτό παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τις τοιχογραφίες

του ναού της Αναστάσεως του Χριστού με τις οποίες θεωρούνται ισάξιες. Τα χαρακτηριστικά αυτά οδηγούν πολλούς μελετητές στο συμπέρασμα ότι και οι τοιχογραφίες αυτές οφείλονται στο ζωγράφο Γεώργιο Καλλιέργη²⁹. Ο ναός του Αγ. Σάββα αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά βυζαντινά μνημεία της πόλης, των μέσων του 14ου αι. Από τον βυζαντινό ναό σώζεται μόνο η κόγχη του ιερού και μεγάλο τμήμα του ανατολικού τοίχου, που δείχνουν ότι επρόκειτο για τρίκλιτη βασιλική. Εντυπωσιάζουν ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της κόγχης και η χαρακτηριστική βυζαντινή τοικοδομία της ανατολικής όψης, από λίθους και πλίνθους σε ατελή μορφή πλινθοπερίκλειστου συστήματος.

Μία μικρή παράκαμψη από τη διαδρομή, οδηγεί στο Βυζαντινό Μουσείο, ένα βιομηχανικό κτήριο των αρχών του 20ου αι. που αποκαταστάθηκε πρόσφατα και μετατράπηκε σε μουσείο, όπου, μέσα από τις εκθέσεις του, προβάλλονται ποικίλες όψεις της ιστορίας της περιοχής κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους. Πίσω από αυτό και σε αρκετή έκταση, κατά μήκος της οδού Θωμαΐδου, σώζονται σε μεγάλο ύψος τα τείχη της πόλης με πύργους. Πάνω σε τριγωνικό πύργο, στο ανατολικό όριο της αυλής του μουσείου, βρίσκεται το τζαμί του Μαχμούτ Τζελεμπί, κατοικία σήμερα, από το οποίο σώζεται και η βάση του μιναρέ του. Από την άλλη πλευρά της οδού διατηρούνται διάσπαρτες βιομηχανικές και προ-βιομηχανικές εγκαταστάσεις ανάμεσα σε νέες οικοδομές.

Επιστρέφοντας στο ναό του Αγ. Σάββα και ακολουθώντας την οδό Μυτιλέκα, συναντάμε το ναό της Υπαπαντής, στον διαμορφωμένο περιβάλλοντα χώρο του οποίου, στη βόρεια πλευρά, διατηρούνται τα θεμέλια από τα κτίσματα που τον περιέβαλαν.

Συνεχίζοντας στην οδό Περδίκια, αντικρίζουμε το συγκρότημα του Δίδυμου Τουρκικού Λουτρώνα, του οποίου η κατασκευή τοποθετείται στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αι. Το σύνολο εντυπωσιάζει με το σύμπλεγμα των όγκων των θολοσκέπαστων χώρων του, που περιλαμβάνουν αντρικούς και γυναικίους λουτρώνες και επιμέρους δωμάτια, απαραίτητα στη διαδικασία της καθαριότητας.

Από την οδό Περδίκια και διά της οδού Λουτρού οδηγούμαστε στη Μητροπόλεως. Ανηφορίζοντας την οδό Μητροπόλεως, καταλήγουμε στην πλατεία Ωρολογίου.

Πλατεία Ωρολογίου

Οφείλει το όνομά της σε ψηλό, πέτρινο ρολόι που βρισκόταν σε κεντρικό σημείο της, το οποίο δεν υπάρχει σήμερα. Αποτελεί ένα από τα βασικά σημεία αναφοράς της σύγχρονης πόλης και κόμβο, στον οποίο καταλήγουν βασικοί οδικοί άξονες, όπως η οδός Μητροπόλεως και η Κεντρική οδός, ενώ σε μικρή απόσταση βρίσκονται το Βήμα του Αποστόλου Παύλου, η Εβραϊκή συνοικία, η αγορά και ο Τριπόταμος. Μια πλατεία με ιδιαίτερη ιστορική αξία, καθώς εδώ βρισκόταν επιπλέον το ΝΔ όριο της οχυρωμένης πόλης. Τμήμα του τείχους, το οποίο κατεδαφίστηκε επί τουρκοκρατίας διέσχιζε την πλατεία και εκτιμάται ότι τα θεμέλιά του θα πρέπει να διατηρούνται κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, μαζί με πολλά ακόμα αρχαιολογικά κατάλοιπα, των οποίων η αποκάλυψη θα φώτιζε σημαντικές όψεις της ιστορίας της πόλης.

Αξίζει ακόμα να αναφέρουμε ότι η οδός Μητροπόλεως συμπίπτει σε μεγάλο ποσοστό με αρχαίο κεντρικό οδικό άξονα των ρωμαϊκών χρόνων, ίχνη του οποίου διακρίνονται σε διάφορα σημεία της και η Κεντρική οδός ήταν και παραμένει ο βασικός εμπορικός δρόμος της πόλης. Περί την πλατεία Ωρολογίου και νοτιοδυτικότερα, έξω από τα τείχη, αναπτύχθηκαν οι μουσουλμανικές συνοικίες. Στο ΒΔ όριο της πλατείας, σώζεται η βάση πύργου των μεσοβυζαντινών χρόνων. Στις αρχές του αιώνα ο πύργος διατηρούσε όλο το ύψος του. Κατεδαφίστηκε όμως σταδιακά, επί τουρκοκρατίας, προκειμένου οι λίθοι του να αποτελέσουν οικοδομικό υλικό για την κατασκευή τουρκοκικού σχολείου, του σημερινού 3ου δημοτικού σχολείου, το οποίο δεσπόζει στο ΝΔ όριο της πλατείας, δίπλα στο Βήμα του Αποστόλου Παύλου. Επί της οδού και σε συνέχεια του σχολείου, βρίσκεται το Μεντρεσέ τζαμί, μνημείο του 18ου αιώνα, το οποίο διατηρεί ακέραιο το μιναρέ του.

Σήμερα στην πλατεία κυριαρχούν ο πλάτανος, ιστορικό μνημείο της φύσης και το Δικαστικό Μέγαρο, κτήριο των αρχών του 20ου αι., το οποίο κατασκευάστηκε από το οθωμανικό κράτος στα πλαίσια της θεομοθέτησης της λειτουργίας τακτικών δικαστηρίων³⁰. Ακολουθεί και αυτό, όπως και το κτήριο Ρακτιβάν, τα νεοκλασικά πρότυπα, με συμμετρία στις όψεις και στην κάτοψη και με τον χαρακτηριστικό διάκοσμο.

Στο ΒΔ όριο της πλατείας, επί της οδού Βερόης, βρίσκεται το αρχοντικό Μπόζογλου, το οποίο σήμερα στεγάζει τον σύλλογο των Βλάχων. Πρόκειται για κτήριο πιθανόν του β' μισού του 19ου αι., το οποίο συνδυάζει στοιχεία βαλκανικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και νεοκλασικισμού. Δίπλα στο αρχοντικό Μπόζογλου βρίσκεται το καταπράσινο «μονοπάτι της βασίλισσας Βεργίνας»³¹, το οποίο οδηγεί στην Εβραϊκή συνοικία.

Εβραϊκή συνοικία

Η Εβραϊκή συνοικία, γνωστή και ως Μπαρμπούτα, είναι ένα μικρό κλειστό οικοδομικό τρίγωνο, δίπλα στις όχθες του Τριποτάμου, έξω και σε επαφή με τα τείχη της πόλης. Την κατοικούσαν Εβραίοι μέχρι το 1943, όταν οι περισσότεροι συνελήφθησαν από τους Γερμανούς και στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Αργότερα στα κτήρια εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες και το 1948 πουλήθηκαν από την εβραϊκή κοινότητα³². Δεν είναι γνωστό πότε σχηματίστηκε η συνοικία. Εβραϊκή κοινότητα υπήρχε στη Βέροια ήδη επί ρωμαιοκρατίας, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία για την περιοχή εγκατάστασής της την εποχή εκείνη.

Τα κτήρια που συνθέτουν σήμερα τη συνοικία ανήκουν, σχεδόν στο σύνολό τους, στο β' μισό του 19ου, και έως και τις αρχές του 20ου αιώνα. Πρόκειται για κτήρια που εκφράζουν όλες τις κοινωνικές τάξεις, από περίτεχνα αρχοντικά μεγάλων διαστάσεων έως μικρά και ταπεινά, λαϊκά σπίτια. Ως προς τα υλικά και τις κατασκευαστικές μεθόδους, ακολουθούν τους κανόνες που εφαρμόζονται κάθε εποχή σε όλα τα κτήρια της πόλης. Ως προς την αρχιτεκτονική τους, στα αρχοντικά είναι έντονες οι ευρωπαϊκές επιδράσεις, στο διάκοσμο, στη διαμόρφωση των ανοιγμάτων και στις συμμετρίες των όψεων. Τα λαϊκά σπίτια είναι εξαιρετικά λιτά, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις διαπιστώνονται ελάχιστες διακοσμητικές προθέσεις. Κοινό χαρακτηριστικό όλων η απουσία καμινάδων, μια και τα μαγκάλια ήταν το θερμαντικό μέσο όλων των σπιτιών.

Η είσοδος στη συνοικία ήταν απόλυτα ελεγχόμενη, καθώς γινόταν από δύο θέσεις, οι οποίες έκλειναν με πόρτα, μία από την οδό Μερραχίας και μία από την πλευρά της γέφυρας του Τριποτάμου, η οποία ήταν προσπελάσιμη και από το μονοπάτι της βασίλισσας Βεργίνας.

Η Συναγωγή, κοντά στη βόρεια γωνία του τριγώνου, προς την πλευρά του Τριποτάμου, δύσκολα ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα κτήρια, καθώς στην αρχιτεκτονική της ακολουθούνται οι ίδιες αρχές με τα υπόλοιπα κτήρια της συνοικίας. Η είσοδός της τονίζεται από υπόστυλο στέγαστρο με δικλινή στέγη και εξωτερικά σκαλοπάτια, καμπύλα σε κάτοψη. Η εξωτερική όψη της είναι απέρριπτη, με μόνο διακοσμητικό στοιχείο την αστρέχα της στέγης της, με τα χαρακτηριστικά κυμάτια, που συναντώνται και σε άλλα κτήρια. Εσωτερικά, διατηρείται το echal και το βήμα, ενώ εντυπωσιάζουν οι ξύλινες οροφές με τις ζωγραφιστές θολωτές κατασκευές. Πριν από τις εργασίες αποκατάστασης, οι τοίχοι και οι

Ξύλινες κολόνες ήταν καλυμμένοι με επίχρισμα και χρώμα σε απομίμηση μαρμάρου. Σήμερα, η απομίμηση μαρμάρου διατηρείται σε ελάχιστα στοιχεία. Η ημερομηνία ανέγερσής της δεν είναι γνωστή. Η στέγη με την αστρέχα της παραπέμπουν στο β΄ μισό του 19ου αι. Δεν αποκλείεται πάντως να πρόκειται για παλαιότερο κτήριο, ίσως και του 18ου αι., καθώς ίχνη στις τοικοποιήσεις του δείχνουν ότι υπέστη τροποποιήσεις.

Στην είσοδο της συνοικίας από τη γέφυρα του Τριποτάμου εντυπωσιάζει το συγκρότημα από τα τρία κτήρια, τα αρχοντικά του Μπέκα, του Τσαρτσάνη και του Αναστασίου. Από αυτά του Μπέκα, προς την πλευρά του Τριποτάμου, είναι το παλαιότερο, με καθαρά οχυρωματικό χαρακτήρα. Η όψη του επί του Τριποτάμου είναι επιβλητική με τη λιθοκατασκευή και τα ελάχιστα ανοίγματα σε αυτή με καμπυλωτό ανώφλι και τους δύο ορόφους σε προεξοχή, διάτρητη από παράθυρα. Η κατασκευή του τοποθετείται πιθανόν στον 18ο αι., αν και μεταγενέστερες μετασκευές του έδωσαν όψη που παραπέμπει στα μέσα του 19ου αι. Το αρχοντικό ανήκε σε πλούσιο έμπορο. Χαρακτηριστικές είναι οι τοικογραφίες στις όψεις του με φυτικά μοτίβα. Ανάμεσα σε αυτές υπάρχει απόσπασμα ψαλμού σε εβραϊκά γράμματα που αναφέρει: «Εάν σε λησμονήσω Ιερουσαλήμ να ξεραθεί η δεξιά μου»³³. Αργότερα, το κτήριο κατοικήθηκε από τον τούρκο καδή, οπότε προστέθηκε τούρκικη επιγραφή.

Τα αρχοντικά Τσαρτσάνη και Αναστασίου κτίστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα. Διαθέτουν χαρακτηριστικό διάκοσμο με ευρωπαϊκές επιρροές, όπως η συμμετρία, τα χαρακτηριστικά κυμάτια στην αστρέχα της

στέγης, τα περιγράμματα των παραθύρων και οι οριζόντιες ζώνες που διαιρούν τις όψεις. Το αρχοντικό Αναστασίου κτίστηκε, σύμφωνα με ημερομηνία στην όψη του, το 1882, και αποτελούσε την κατοικία του χαμάμι. Στο κτήριο αυτό, όπως και στου Μπέκα, είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι απομονώνονται οι βοηθητικοί χώροι από τους κύριους χώρους κατοικίας, καθώς αποκτούν ξεχωριστές εισόδους, ένα στοιχείο που συνδέεται με την σταδιακή αστικοποίηση της καθημερινής ζωής. Στα κτήρια αυτά ο χώρος του ισογείου είναι ενιαίος, με ξύλινα υποστυλώματα και παλαιότερα διέθετε παχνιά για τα ζώα. Σήμερα τα κτήρια αυτά έχουν αποκατασταθεί από το Δήμο Βέροιας.

Διασχίζοντας τη γέφυρα του Τριποτάμου και περνώντας στην οδό Εβραίων Μαρτύρων, η εικόνα των κτηρίων της Εβραϊκής συνοικίας είναι εντυπωσιακή. Η απότομη, βραχώδης όχθη του ποταμού, ο έντονος οχυρωματικός χαρακτήρας των κτηρίων και η πλούσια χλωρίδα δημιουργούν ένα μοναδικό σύνολο. Συνεχίζοντας στην ίδια οδό, συναντάμε τη γέφυρα Καραχμέτ, μία από τις ελάχιστες γέφυρες που σώθηκαν από τα νερά της πλημμύρας του 1935. Η γέφυρα αυτή οδηγεί στο άλλο εντυπωσιακό σύνολο της Βέροιας, τη διατηρητέα περιοχή της Παναγίας Δεξιάς και την αγορά.

Περιοχή Παναγίας Δεξιάς

Η διατηρητέα αυτή περιοχή, αν και παραμελημένη, είναι σε κάποια σημεία της ιδιαίτερα ατμοσφαιρική, καθώς οι αυθεντικές κατασκευές, αλλοιωμένες μόνο από τον χρόνο, τα άδεια, συχνά ερειπωμένα σπίτια, και οι αυλές, γεμάτες άγρια βλάστηση, προβάλλουν έντονο το στοιχείο του χρόνου και της ηλικίας της συνοικίας. Η περιοχή αναπτύσσεται παράλληλα με τον Τριπόταμο ποταμό, ανάμεσα στις οδούς Δημοσθένους και Κεντρικής, και σε άμεση γεινίαση με την αγορά. Ελάχιστοι ναοί βρίσκονται εδώ, ο ενοριακός ναός της Παναγίας Δεξιάς και σε μικρή απόσταση οι ναοί του Αγ. Νικολάου και της Αγ. Παρασκευής. Ο ναός της Παναγίας Δεξιάς βρίσκεται στη θέση παλαιότερου ναού του 14ου αι., από τον οποίο σώζονται μόνο τμήμα της κόγχης του ιερού και της ανατολικής όψης, με τοιχογραφίες³⁴. Ο σημερινός ναός ανήκει πολύ πιθανόν στις αρχές του 19ου αι.

Η περιοχή χαρακτηρίζεται από τα δαιδαλώδη στενά δρομάκια και τα αδιέξοδα, τις έντονες υψομετρικές διαφορές και τα διώροφα σπίτια με τα σαχνισιά να προβάλλουν έντονα στους δρόμους. Η οργάνωση του χώρου είναι διαφορετική εδώ σε σχέση με την Κυριώτισσα, καθώς απουσιάζει το κλειστό οικοδομικό τετράγωνο με την εκκλησία στο κέντρο, οι αυλές των σπιτιών αναπτύσσονται και παράλληλα με τον δρόμο, προστατευμένες από ψηλούς τοίχους δίνοντας με τον τρόπο αυτό την εντύπωση του λιγότερου πυκνοδομημένου χώρου. Αξίζει ακόμα να αναφερθεί ότι στην περιοχή, τουλάχιστον στα κτήρια που σώζονται σήμερα, δεν διακρίνει κανείς αρχοντικά, αλλά κυρίως νοικοκυρόσπιτα και λαϊκά σπίτια.

Στη συμβολή της οδού Γουδή με την οδό Κεντρικής βρίσκεται ο πλάτανος, στον οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, κρεμάστηκε από τους Τούρκους ο μητροπολίτης Αρσένιος. Απέναντι ακριβώς βρίσκεται ο ναός της Παλαιάς Μητρόπολης, το παλαιότερο και σπουδαιότερο μεσοβυζαντινό μνημείο της πόλης, του οποίου η ανέγερση τοποθετείται στον 11ο αι. Είναι από τους ελάχιστους ναούς της πόλης που μετατράπηκαν σε τζαμί, από το οποίο σώζεται ο μιναρές του στο μεγαλύτερο ύψος του. Ήταν τρίκλιτη βασιλική με φωταγωγό και υποτυπώδες εγκάρσιο κλίτος. Σήμερα, ο ναός είναι εξαιρετικά αλλοιωμένος μια

και λείπει όλο το νότιο κλίτος του, ενώ δυτικά προστέθηκε νεωτε-
 ρικός νάρθηκας και βόρεια, σειρά από μεταγενέστερα κτίσματα με
 εμπορική χρήση. Η μεσοβυζαντινή ανατολική όψη του, αν και κρυμ-
 μένη πίσω από διάφορα κτίσματα, διατηρείται σχεδόν ακέραια, με
 το τρίβηλο παράθυρο στην κόγχη του ιερού, τον κεραμοπλαστικό
 διάκοσμο και την εκτεταμένη χρήση πλίνθων με τη χαρακτηριστική
 οριζόντια διάταξη. Εσωτερικά, ο ναός είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακός
 και ατμοσφαιρικός, καθώς διασώζει στρώματα τοιχογραφιών από τον
 12ο έως τον 14ο αι³⁵.

Σε μικρή απόσταση από την Παλαιά Μητρόπολη, ΝΔ της οδού Κε-
 ντρικής και επί της οδού Θεμιστοκλέους βρίσκεται το Ορτά τζαμί, το
 παλαιότερο τζαμί της πόλης, που χρονολογείται στα τέλη του 15ου
 με αρχές του 16ου αι.

Αγορά

Η αγορά της Βέροιας, για πολλούς αιώνες και μέχρι τις μέρες μας, αναπτύσσεται κατά μήκος της οδού Κεντρικής και σε παράλληλους και κάθετους με αυτή δρόμους. Ανασχεδιάστηκε και ανοικοδομήθηκε μετά το 1864, όταν μεγάλη πυρκαγιά κατάστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα της. Τα νέα κτήρια κατασκευάστηκαν σύμφωνα με τον «κανονισμό περί οδών και οικοδομών του 1864» και των κανονισμών που ακολούθησαν στα επόμενα έτη. Ο κανονισμός του 1864 επέβαλε συγκεκριμένους όρους δόμησης για εργαστήρια και μαγαζιά, ανάμεσα στους οποίους ύψος κτηρίων 5 και 8 πήχεις³⁶ και ενδεικνυόμενα υλικά για την πυρασφάλειά τους. Στους επόμενους κανονισμούς του 1882 και του 1891 επέρχονται τροποποιήσεις, ανάμεσα στις οποίες οι πιο σημαντικές

ίσως είναι η επιβολή ορόφου επί των καταστημάτων, η αύξηση των υψών των οικοδομών και η χρήση κατοικίας και στην παραδοσιακή περιοχή της αγοράς, η οποία ανατρέπει τη για αιώνες ισχύουσα διάκριση κτισμάτων και περιοχών, ανάλογα με την χρήση τους³⁷.

Μια προσεκτική περιήγηση στην αγορά βοηθά να διακρίνουμε τις σταδιακές αλλαγές που επέρχονται στα κτήρια, ανάλογα με την εποχή ανέγερσής τους. Ισόγεια, δώροφα ή και με περισσότερους ορόφους, καθαρά εμπορικά ή με μικτή χρήση -κατάστημα κάτω και κατοικία στον ή στους ορόφους-, πέτρινα, ξύλινα ή μικτές κατασκευές, απέρριπτα ή με διάκοσμο αντανακλούν την εποχή τους, την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής στην ιδιαίτερη αυτή περιοχή της πόλης, τις επιρροές που δέχθηκε και τα τοπικά στοιχεία που διατήρησε και ανέδειξε. Και ανάμεσα σε αυτά, ίσως υπάρχουν κάποια που σώθηκαν από την πυρκαγιά.

Αντί επιλόγου

Οι περιηγήσεις μας στους περιβαλλοντικούς περιπάτους δεν σταματούν εδώ. Συνεχίζονται και σε μία άλλη διαδρομή με έμφαση στο φυσικό περιβάλλον. Είναι η διαδρομή που συνδέεται με την επίσκεψη στην Εβραϊκή συνοικία, η οποία, πριν να καταλήξει στην Παναγία Δεξιά, συνεχίζεται σε τμήμα του Τριποτάμου, όπου το φυσικό ανάγλυφο, με τις απότομες βραχώδεις όχθες, τα πλούσια

νερά, η κλωρίδα και η πανίδα εντυπωσιάζουν. Δοκιμές για τον έλεγχο της ποιότητας νερού από τους μαθητές των σχολείων γίνονται σε μικρή απόσταση από την περιοχή αυτή, όπου οι όχθες είναι ομαλές και η κοίτη βαθιά. Στην ίδια περιοχή βρίσκεται και το νεροτριβείο Παπαρουσόπουλου, αλευρόμυλος αρχικά, που χρονολογείται στα τέλη του 19ου αι. Λειτουργεί έως σήμερα και επιπλέον διατηρεί στη θέση του όλο τον εξοπλισμό του αλευρόμυλου. Αξίζει να αναφέρουμε ότι κατά μήκος του Τριποτάμου αναπτύχθηκαν κατά το παρελθόν προ-βιομηχανικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις, οι οποίες αξιοποίησαν την υδραυλική ενέργεια για τη λειτουργία των μηχανών τους. Τα περισσότερα κτήρια παρασύρθηκαν από τα νερά της πλημμύρας του 1935.

Οι περίπατοι στο πρόγραμμά μας ολοκληρώνονται με την επίσκεψη στο νεροτριβείο του Παπαρουσόπουλου. Η Βέροια όμως διαθέτει πολλά ακόμα φυσικά και πολιτιστικά αποθέματα, μέσα και γύρω από αυτή, που αξίζει κανείς να ανακαλύψει. Το Λιανοβρόχι, το άλσος Παπάγου, ο λόφος Προφ. Ηλία, ο λόφος Βικέλα είναι μερικές μόνο από τις πράσινες περιοχές, πνεύμονες για την πόλη, ενώ τα μνημεία από όλες τις εποχές, διάσπαρτα στην πόλη, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ορατά ή κρυμμένα σε υπόγεια πολυκατοικιών, τα μουσεία, όπως το Αρχαιολογικό, το μουσείο Ιστορίας και Μακεδονικού Αγώνα και το μουσείο Εκπαίδευσης, είναι μάρτυρες της μακρόχρονης ιστορίας της Βέροιας και της συνέχειας από τους όψιμους τουλάχιστον κλασικούς χρόνους και μέχρι σήμερα. Στόχος μας είναι, σε επόμενο στάδιο, να διευρύνουμε και να εμπλουτίσουμε τους περιπάτους μας, ώστε να συμπεριλάβουμε και άλλες ενδιαφέρουσες περιοχές, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην ευαισθητοποίηση του πολίτη και μέσα από αυτή στην προστασία και προβολή του φυσικού και πολιτιστικού πλούτου του τόπου μας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στεφανή, Λ. «Η Ημαθία κατά την αρχαιότητα: Τα δεδομένα από σύγχρονες και παλαιότερες έρευνες», Ημαθίας Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2007, σ. 18
2. Brocas - Deflassieux, L., Αρχαία Βέροια. Μελέτη Τοπογραφίας, Βέροια 1999, σ. 31
3. Στεφανή, Λ. ό.π. σ. 19
4. Ο όρος οφείλεται στον Μ.Β. Χατζόπουλο, στον πρόλόγο του για το βιβλίο της Laurence Brocas - Deflassieux ό.π. σ. 9
5. Brocas - Deflassieux, L., ό.π. σ. 45-50
6. Τατάκη, Α. «Παλαιά και νέα στοιχεία για την Προσωπογραφία και την Κοινωνία της Αρχαίας Βέροιας», Βεροίας Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2003, σ. 4-9
7. Brocas - Deflassieux, L., ό.π. σ. 19
8. Θεολογίδου, Κ., Παρχαρίδου, Μ., Παπακυριακού, Χ. Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας, ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ, Αθήνα 2001, σ. 19
9. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. «Τα ψηφιδωτά δάπεδα και τα μαρμαροθετήματα στη Βέροια και στην ευρύτερη περιοχή της», Βεροίας Μελετήματα, ό.π. σ. 18
10. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π., ό.π. σ.20
11. Πέτκου, Α. «Τοπογραφία της Ημαθίας κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο», Ημαθίας Μελετήματα, ό.π. σ. 28-32
12. Τουράτσογλου, Ι. Μακεδονία. Ιστορία-Μνημεία-Μουσεία, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 173
13. Θεολογίδου, Κ., Παρχαρίδου, Μ., Παπακυριακού, Χ., ό.π. σ. 29
14. Γκαρά, Ε. «Η πόλη και η περιοχή της Βέροιας στους Οθωμανικούς χρόνους», Ημαθίας Μελετήματα, ό.π. σ. 54-55
15. Γκαρά, Ε., ό.π. σ. 57
16. Γερόλυμπου, Α. Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, Τροχαλία, Αθήνα, 1997, σ. 130
17. Θεολογίδου, Κλ. «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις των αρχών του αιώνα στη Βέροια», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής, Διεθνές Ινστιτούτο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Βέροιας, Δήμος Βέροιας, 2000, σ. 129-136
18. Γερόλυμπου, Α. ό.π. σ. 243
19. Παπαζώτου, Θ. Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί-Τέχνη-Ιστορία, ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ, Αθήνα 2003, σ. 20-25
20. Παπαζώτου, Θ., ό.π. σ. 26-29
21. Είναι οι ναοί Άγ. Στέφανος, Παναγία Βαγγελίστρα, Άγ. Νικόλαος Μακαριώτισσας, Άγ. Γεώργιος ο Μικρός, Άγ. Παρασκευή, Παναγία Παλιοφορίτισσα, Άγ. Θεόδωροι και Άγ. Δημήτριος.
22. Τα χαγιάτια ήταν στεγασμένοι, υπόστυλοι, ημιυπαίθριοι χώροι.
23. Νομικού, Μ. «Αρχοντικό Σαράφογλου», πρακτικά διημερίδας ΣΑΝΗ «Ιστορικό κέντρο Βέροιας: προβλήματα - προοπτικές», εκδ. «Η ΣΥΝ(+)
- είδηση», Βέροια, 2003, σ. 39-45
24. Το νερό έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην καθημερινή ζωή. Παλιά δεν υπήρχαν βρύσες στα σπίτια, αλλά ένα αυλάκι στην αυλή του σπιτιού, μέσα στο οποίο έρεε το νερό και μεταφερόταν από σπίτι σε σπίτι από τα ψηλότερα προς τα χαμηλότερα σημεία της πόλης. Το νερό αυτό το χρησιμοποιούσαν για την καθαριότητα, ενώ για να πίνουν έφερναν νερό με στάμνες από δημόσιες βρύσες, τις κρήνες, που υπήρχαν σε διάφορα σημεία της πόλης.

25. Σήμερα ανήκει στην οικογένεια Χριστοδούλου
26. Μείωση: η χαρακτηριστική κλίση της τοικοποιίας προς τα μέσα, η οποία οφείλεται στη μείωση του πάχους της.
27. Εκφορικό σύστημα: επάλληλη τοποθέτηση των ξύλων, κατά την οποία το υπερκείμενο ξύλο προεξέχει ελαφρά του υποκειμένου.
28. Οι υπόλοιποι ναοί είναι οι: Μικροί Άγ. Ανάργυροι, Παναγία Γοργοεπήκοος, ο Αγ. Ανδρέας και η Υπαπαντή, ενώ σε μικρή απόσταση βρίσκονται ο Μητροπολιτικός ναός Πέτρου και Παύλου, η Παναγία Φανερωμένη και ο Χριστός Παντοκράτωρ.
29. Παπαζώτου, Θ., ό.π., σ. 53-55
30. Γερόλυμπου, Α. ό.π., σ. 30
31. Σύμφωνα με τον θρύλο, η βασίλισσα Βεργίνα ήταν μια αρχοντοπούλα της Βέροιας πολύ όμορφη. Όταν κατέλαβαν οι Τούρκοι την πόλη, φοβούμενη μην πέσει στα χέρια τους, πήδηξε από τη γέφυρα που βρίσκεται παρακάτω.
32. Ανδρεάδου, Ε., Αποκατάσταση - αναβίωση των ιστορικών κτιρίων της Μπαρμπούτας, Δήμος Βέροιας, Βέροια, 2002, σ. 20
33. Μουτσόπουλου, Ν. Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας (1965), Κέντρο Πολιτιστικών Πρωτοβουλιών και Επικοινωνίας Δήμου Βέροιας, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 44
34. Πρόκειται για τη Θεοτόκο στην κόγχη και μέρος του Μελισμού με έναν επίσκοπο και έναν άγγελο. Παπαζώτου, Θ., ό.π. σ. 123
35. Τσιγαρίδα, Ε., «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη Βυζαντινή περίοδο», στο Βεροιάς Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2003, σ. 30-32 και Παπαζώτου, Θ., ό.π. σ.65-74
36. l πήχυς=0,758μ
37. Γερόλυμπου, Α. ό.π. σ. 64-70

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόγλου, Ι. Θεολογίδου, Κλ. (επιμ), πρακτικά διημερίδας ΣΑΝΗ «Ιστορικό κέντρο Βέροιας: προβλήματα - προοπτικές», εκδ. «Η ΣΥΝ(+)
- ειδηση», Βέροια, 2003
- Ανδρεάδου, Ε. Αποκατάσταση - αναβίωση των ιστορικών κτιρίων της Μπαρμπούτας, Δήμος Βέροιας, Βέροια, 2002
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. «Τα ψηφιδωτά δάπεδα και τα μαρμαροθετήματα στη Βέροια και στην ευρύτερη περιοχή της», Βεροίας Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2003, σ. 18-29
- Brocas - Deflassieux, L. Αρχαία Βέροια. Μελέτη Τοπογραφίας, Δήμος Βέροιας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βέροια 1999
- Γερόλυμπου, Α. Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, Τροχαλία, Αθήνα, 1997
- Θεολογίδου, Κ., Παρχαρίδου, Μ., Παπακυριακού, Χ. Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας, ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ, Αθήνα 2001
- Θεολογίδου, Κλ. «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις των αρχών του αιώνα στη Βέροια», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής, Διεθνές Ινστιτούτο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Βέροιας, Δήμος Βέροιας, 2000, σ. 129-136
- Θεολογίδου, Κλ., Σιδηρόπουλος, Τ. «Η συμβολή της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Βέροιας στην τοπική ανάπτυξη», ΛΑΜΔΑ, τευχ. 21, Απρίλ. 2003, σ. 22-30.
- Καλογήρου, Ν. Βέροια (Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική), εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1989
- Μουτσόπουλου, Ν. Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας (1965), Κέντρο Πολιτιστικών Πρωτοβουλιών και Επικοινωνίας Δήμου Βέροιας, Θεσσαλονίκη, 2000
- Νομικού, Μ. «Αρχοντικό Σαράφογλου», πρακτικά διημερίδας ΣΑΝΗ «Ιστορικό κέντρο Βέροιας: προβλήματα - προοπτικές», εκδ. «Η ΣΥΝ(+)
- ειδηση», Βέροια, 2003, σ. 39-45
- Παπαζώτου, Θ. Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί-Τέχνη-Ιστορία, ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ, Αθήνα 2003
- Παπαζώτου, Θ. Η Βέροια και οι ναοί της (ΙΙος-Ι8ος αι), ΤΑΠΑ, Αθήνα, 1994
- Πέτκου, Α. «Τοπογραφία της Ημαθίας κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο», Ημαθίας Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2007, σ. 25-35
- Στεφανή, Λ. «Η Ημαθία κατά την αρχαιότητα: Τα δεδομένα από σύγχρονες και παλαιότερες έρευνες», Ημαθίας Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2007, σ. 15-24
- Τατάκη, Α. «Παλαιά και νέα στοιχεία για την Προσωπογραφία και την Κοινωνία της Αρχαίας Βέροιας», Βεροίας Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2003, σ. 4-9
- Τουράτσου, Ι. Μακεδονία. Ιστορία-Μνημεία-Μουσεία, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 161-185
- Τσιγαρίδα, Ε., «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη Βυζαντινή περίοδο», Βεροίας Μελετήματα, Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2003
- Χιονίδη, Γ. Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής της), τ. Α΄, Βέροια, 1960
- Χιονίδη, Γ. Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής της), τ. Β΄ Βυζαντινοί χρόνοι, Θεσσαλονίκη, 1970